

EŠTE RAZ O VÝCHODISKÁCH JEDNEJ DISKUSIE. ODPOVEĎ ŠKRTIČA

Igor HANZEL

V tejto štúdií by som chcel reagovať na stať P. Cmoreja [7], v ktorej formuloval kritické pripomienky k môjmu článku [20].

1. LOGICKO-SÉMANTICKÉ ÚVAHY

Vhodným východiskom pre túto štúdiu sa mi zdá byť to, na čom sme sa s Cmorejom zhodli, a tým je, že akceptoval v [7] moju kritiku z [20] jeho pôvodných názorov z [2] o Fregeho chápaní pojmu. O čo išlo v stručnosti? V poznámke pod čiarou Cmorej totiž tvrdil, že "v známej štúdií *Über Sinn und Bedeutung* sa Frege jednoznačne priklonil k intenzionálnemu - miestami až k hyperintenzionálnemu - chápaniu pojmov" ([2], 26). Rozborom Fregeho prác som v [20] ukázal, že vzhľadom na to, že u Fregeho sú pojmy entitami, ktoré nepatria do sféry zmyslu (do Fregeho tzv. tretej riše), ale do sféry denotátov (do tzv. prvého sveta), je uvedené Cmorejovo tvrdenie chybné. P. Cmorej to uznal a vyhlasuje, že "citovaná časť mojej poznámky je nepravdivá a zavádzajúca. Zmiešal som v nej Fregeho chápanie zmyslu s neskoršími explikáciami, ktoré jeho zmysel explikujú ako určitý pojem" ([7], 183). Zdanlivo je teda všetko v poriadku. Ale len zdanlivo, pretože k časti, v ktorej Cmorej odvoláva svoju poznámku z [2], je pripojená ďalšia poznámka, v ktorej sa vzhľadom k štúdií [1], predchádzajúcej štúdií [2], vyjadruje takto:

[v] stati [1], v ktorej som Fregeho chápaniu pojmov mohol venovať viac viet ako v poznámke k článku [2], sa tento lapsus nevyskytuje ([7], 189).

Aby sme to overili, skúmame nasledujúci príklad vývinu pojmov, ako ho uvádza Cmorej.¹ Pojem DNZ by tu mal vystupovať ako významový náprotivok jazykového výrazu (mena) "DNZ", kde "D" znamená "byť dvojnohý", "N" znamená "byť neoperený" a "Z" znamená "byť živočíchom". P. Cmorej tvrdí, že²

Podľa Fregeho pojem je funkcia, ktorá objektom, resp. ich enticiam, priraduje pravdivostné hodnoty. Napr. pojem $D[N]Z$ je funkcia, ktorá každému dvojnóhému neoperenému živočíchovi, t.j. každému človeku, priradi pravdivostnú hodnotu pravda a každému inému objektu hodnotu nepravda ([1], 24).

To však znamená, že podľa Fregeho pojem takpovediac sprostredkúva medzi entitami zo sféry denotátov, v uvedenom príklade medzi každým jednotlivým človekom a objektom, ktorý Frege nazval "Pravda". Preto aj sám pojem patrí u neho do sféry denotátov. P. Cmorej o vývine pojmov súčasne tvrdí, že

*je dôležité, že pojem v tomto zmysle nestráca svoju identitu ani po niektorých netri-
viálnych konjunktívnych rozšíreniach či ochudobneniach ([1], 24).*

Ak však Cmorej v [7] akceptoval názor, že Fregeho pojem je entitou zo sféry denotátov, potom by nemal uvažovať o jeho rozšírení či ochudobnení o entity, ktoré sú významovými náprotivkami jazykových entít, t.j. o entity zo sféry zmyslu, ako je to napríklad v nasledujúcom tvrdení, kde $R(x)$ je významový náprotivok (t.j. je súdo-
vou formou) výrokovvej formy " $R(x)$ ":

*Napr. keď pojem $D[N]Z$ obohatíme o formu $R(x)$, kde R je rozumnosť, dostaneme
pojem $RD[N]Z$, ktorý každému objektu priraduje tú istú pravdivostnú hodnotu ako
pojem $D[N]Z$... ([1], 24)*

Námietky, ktoré sme doteraz formulovali proti Cmorejovi, sa formulovali na pozadí jeho tvrdenia, podľa ktorého "Fregeho pojem je charakteristická funkcia poj-
mového rozsahu" ([1], 25). Proti tomu však P. Cmorej formuluje námietku, že "pojmy sa tu stotožňujú až príliš nediferencovane" ([1], 25), pretože "v tejto koncep-
cii splyvajú ľubovoľné dva pojmy s tými istými rozsahmi" ([1], 25). Toto tvrdenie, ako aj námietku treba zhodnotiť dvoma spôsobmi, totiž v závislosti od toho, či pojem, nech je to napríklad DNZ a pojem RDNZ, budeme považovať za entitu zo sféry denotátov alebo za entitu zo sféry zmyslu. Predpokladajme najprv, že pojem je entitou zo sféry denotátov. To znamená, že máme dve mená pojmov, "DNZ" a "RDNZ", dva zmysly nimi vyjadrené, ako aj jeden denotát pre obe mená, a tým je pojem človeka, pod ktorý spadajú jednotliví ľudia. Skutočne tu platí, ako tvrdí Cmorej, že pojem DNZ a pojem RDNZ sú totožné, pretože majú rovnaký rozsah (predmety, ktoré pod ne spadajú sú tie isté). Cmorejova námietka je však pri takejto interpretácii úplne irelevantná, pretože pojem je tu entitou zo sféry denotátov, ale Cmorej vnáša svoje úvahy o pojmoch, o ich identite, o ich zmene, ako aj túto námietku do hry v súvislosti s diskusiou o vývine pojmov, kde ten má byť zapríčinený (nejakým spôsobom) zmenami nášho poznania.

Z hľadiska tejto diskusie treba predpokladať, že pojem je entitou zo sféry zmyslu, to by však evidentne protirečilo jeho fregeovskému chápaniu. Preto namiesto Fregeho pojmu uvažujme o fregeovskom *zmysle* mena pojmu. Predpokladajúc to, citované tvrdenie, že

*Napr. keď pojem $D[N]Z$ obohatíme o formu $R(x)$, kde R je rozumnosť, dostaneme
pojem $RD[N]Z$, ktorý každému objektu priraduje tú istú pravdivostnú hodnotu ako
pojem $D[N]Z$...,*

by malo znieť nasledovne:

Napr. keď zmysel mena "DNZ" obohatíme o súdovú formu, ktorá je náprotivkom výrokovej formy "R(x)", kde "R" zastupuje "byť rozumný", dostaneme zmysel mena "RDNZ", ktorý tomuto menu priradí jeho denotát, ktorým je charakteristická funkcia, ktorá každému objektu, ktorý je človekom, priradí objekt Pravda a všetkým ostatným objekt Nepravda.

Ďalšie uvedené Cmorejevo tvrdenie, že "Fregeho pojem je charakteristická funkcia pojmového rozsahu", upravme takto:

Fregeho zmysel mena pojmu je funkcia, ktorá tomuto menu priraduje jeho denotát, pojem, a kde tento denotát je charakteristickou funkciou, ktorá objektom z rozsahu pojmu priraduje objekt Pravda a všetkým ostatným objektom objekt Nepravda.

Toto rozlíšenie dvoch funkcií, z ktorých jedna patrí do sféry zmyslu a druhá do sféry denotátov, korešponduje s Churchovým rozlíšením *function in intension* a *function in extension* v [29].³ Pritom túto druhú funkciu môžeme považovať za denotát mena pojmu v aktuálnom svete. Pri takejto úprave sa súčasne ruší aj Cmorejova námietka, pretože dve mená pojmov môžu vyjadrovať iný zmysel, i keď majú rovnaký denotát (označujú ten istý pojem) v aktuálnom svete.

P. Cmorej však nezotrváva v aktuálnom svete a prechádza k intenzionálnej logike. Tvrdí:

Jemnejší a výstižnejší funkcionálny pendant pojmu ponúka intenzionálne logika: namiesto charakteristickej funkcie rozsahu pojmu (v aktuálnom svete v prítomnom okamihu) funkciu, ktorá usporiadaným dvojiciam <možný svet, časový okamih> priraduje rozsah pojmu, resp. jeho charakteristickú funkciu, v danom svete a okamihu ... Pojem DNZ je pri tomto ponímaní funkcia, ktorá dvojiciam <w,t> (kde w označuje možný svet a t časový okamih) priraduje množinu dvojných neoperených živočíchov jestvujúcich vo w v čase t. Pretože existuje možný svet w a okamih t, v ktorom sa množina dvojných neoperených živočíchov líši od množiny rozumných dvojných neoperených živočíchov ... pojem DNZ a pojem RDNZ sú rôzne ([1], 25).

Všimnime si, že tu predkladané nové chápanie pojmu ho už jednoznačne považuje za entitu zo sféry zmyslu. Pojem je tu buď funkcia, ktorá menu pojmu priraduje jeho denotát v danom možnom svete a okamihu času (v danom svetamihu), alebo pojem je tu funkcia (t.j. Churchova *function in intension*), ktorá menu pojmu priraduje denotát, ktorým je charakteristická funkcia (t.j. Churchova *function in extension*) v príslušnom svetamihu, ktorá entitám spadajúcim pod denotát priraduje entitu Pravda a všetkým ostatným entitám entitu Nepravda.

Všimnime si tiež, že keď Cmorej opúšťa chápanie pojmu ako charakteristickej funkcie pojmového rozsahu v aktuálnom svete a prechádza k chápaniu pojmu v rámci intenzionálnej logiky, úplne mu uniká, že súčasne prechádza zo sféry denotátov mien do sféry zmyslov mien. Ako sme už totiž ukázali, ak pojem chápeme ako

charakteristickú funkciu pojmového rozsahu, je tento pojem entitou zo sféry denotátov, ale v rámci intenzionálnej logiky - ako sme práve ukázali - sa pojem považuje za entitu zo sféry zmyslu.

Tým, že sme rekonštruovali tento Cmorejov prechod zo sféry denotátov do sféry zmyslu v štúdiu [1], môžeme rozšíriť a spresniť Cmorejovu "sebakritiku" v [7]. Jeho tvrdenie o štúdiu [2], že "zmiešal som v nej Fregeho chápanie zmyslu s neskoršími explikáciami, ktoré jeho zmysel explikujú ako určitý pojem" ([7], 183), treba aplikovať aj na štúdiu [1] a malo by znieť:

Zmiešal som v nich Fregeho chápanie pojmu, podľa ktorého je tento pojem entitou zo sféry denotátov, s neskoršími explikáciami jeho zmyslu, ktoré ho explikujú ako nejaký pojem, a ktorý prináleží do sféry zmyslu.

Tým, že Cmorej vo svojich úvahách prechádza k svetamihom, je síce možné rekonštruovať Fregeho úvahu, že mená ako "Zornica" a "Večernica" majú odlišný zmysel, i keď majú rovnaký denotát. Platí totiž, že v niektorom možnom svete a v okamihu času (v niektorom svetamihu) sa denotát mena "Zornica" líši od denotátu mena "Večernica", a teda ich zmysel je odlišný. Problémy sa však začnú, keď zohľadníme ďalší Fregeho príklad o odlišnosti zmyslov dvoch mien, ktoré majú rovnaký denotát. Tento príklad som spomenul už v štúdiu [20], Cmorej sa ním však v [7] vôbec nezaoberal. Nech je daný trojuholník ABC a nech a , b , c sú priamky vedené z vrcholov A , B a C do stredov protiľahlých strán, platí tu identita "priesečník a a b = priesečník b a c ". Či už rekonštruujeme Fregeho zmysel mena pojmu ako funkciu priradujúcu menu pojmu jeho denotát (pojem či charakteristickú funkciu) v aktuálnom svete, alebo budeme tvrdiť ako Kripke, že

Vo formálnej sémantike modálnej logiky sa za "zmysel" nejakého terminu t považuje funkcia (prípadne parciálne), ktorá každému možnému svetu \mathbf{H} priradí denotát t v \mathbf{H} ([32], 59).

alebo prijmeme uvedené chápanie pojmu v intenzionálnej logike, platí nasledovné. I keď meno "priesečník a a b " a meno "priesečník b a c " majú - či v aktuálnom svete, alebo v každom možnom svete, alebo v každom svetamihu - ten istý denotát, predsa ich zmysel je odlišný. Podľa Fregeho sú to dva odlišné spôsoby, akým je nám daný ten istý denotát. Preto aj identita "priesečník a a b = b a c " "skutočne vyjadruje poznanie" ([15], 350) na rozdiel od triviálnej a neinformatívnej identity "priesečník a a b = priesečník a a b ". Ak by sme prijali Cmorejom uvedené chápanie identity pojmu v intenzionálnej logike, keďže mená "priesečník a a b " a "priesečník b a c " majú ten istý denotát vo všetkých svetamihoch, pojmy,⁴ ktoré tieto mená vyjadrujú, by mali byť totožné. Preto by tieto mená mali byť aj vzájomne substituovateľné vo výroku "priesečník a a b = priesečník b a c " bez zmeny jeho zmyslu, t.j. zmysel tohto výroku by mal byť ten istý ako zmysel práve uvedenej triviality.

Záver, ktorý tu môžem urobiť, teda je, že nielen v [2], ale aj v [1] Cmorej predpokladal, že Fregeho pojem je entitou zo sféry zmyslov jazykových entít. Navyše, v [1] si Cmorej neuvedomil, že kritérium identity zmyslu založené na termíne "svetamih" protirečí *duchu* Fregeho úvahy z jeho štúdie *Über Sinn und Bedeutung* o priesečníku ťažnic v trojuholníku. Totiž, že dve mená môžu mať odlišný zmysel, hoci majú ten istý denotát vo všetkých svetamihoch.

2. O ČO IŠLO V. ČERNÍKOVÍ A J. VICENÍKOVÍ?

Stanovisko Černíka a Viceníka (ďalej len Černík-Viceník) možno stručne vyjadriť prostredníctvom ich tvrdenia, ktoré nie tak celkom náhodne uvádzajú v súvislosti s Fregeho rozlíšením mena, jeho zmyslu a jeho denotátu. Tvrdia, že

Teóriu poznania najväčšmi zaujíma otázka zmeny (vývinu) kognitívneho zmyslu znaku (vývin kognitívneho zmyslu takých terminov ako je "atóm", "atómové jadro", "hodnota" atď.) ([1], 118-119; pozri aj [12], 110).

Dalo by sa teda očakávať, že Černík-Viceník, opierajúc sa o prácu [8], ktorá nie ničím iným ako skúmaním, ako sa tvorí (produkuje) nový zmysel, by mali byť schopní najneskôr v priebehu diskusie s P. Cmorejom dať kritérium identity tohto zmyslu. P. Cmorej totiž správne tvrdí, že

vývinovú teóriu pojmov ťaží ... jeden závažný nedostatok: chýba jej operatívne, logicky korektné a intuitívne akceptovateľné určenie identity pojmov ... teória vývinu pojmov bez patričného určenia ich identity je domčekom z karát, postaveným na piesku. Takejto teórii chýba totiž to najdôležitejšie: kritérium, podľa ktorého možno rozhodnúť, či pojem P', používaný v období t', sa vyvinul z pojmu P, používaného v období t... ([1], 17),

ako aj to, že "kľúčovú úlohu v úvahách o vývine a zmenách pojmov má pojem identity" ([3], 69). Napriek tomu však Černík-Viceník kritérium identity zmyslu nedali.

3. P. CMOREJ O MENE A ZMYSLE MENA

Skúmajme teraz bližšie Cmorejovu charakteristiku logických koncepcií pojmu. P. Cmorej v súvislosti s logickými koncepciami v [1] píše:

Do prvej z nich patria koncepcie, podľa ktorých pojem je významom nevýrokového výrazu (bez voľných premenných) ... Koncepcie pojmov v tretej skupine považujú pojmy za štruktúrované entity, ktoré môžu byť jednoduché alebo zložené ... Štruktúra zložených pojmov je viac alebo menej daná stavbou výrazov, ktorými pojmy vyjadrujeme ([1], 10)⁵.

Všimnime si, že v týchto koncepciách vystupuje zmysel len ako to, čo je *kódo-
vané, vyjadrené nejakým výrazom*, je len jeho *náprotivkom*. Skutočnosť, že sa Cmorej stotožňuje s týmto prístupom, vidno z nasledujúceho. Keď totiž charakterizuje stanovisko, podľa ktorého pojem má byť súborom alebo systémom poznatkov, vyhlasuje, že

Uvedené ponímanie je z hľadiska modernej logiky zastarané ... [Zástancom tejto koncepcia totiž] chýbal pojem súdovej formy (významového náprotivku výrokovvej) obsahujúcej voľné premenné ... ([1], 13).

Skutočnosť, že Cmorej naozaj chápe zmysel výlučne len ako *náprotivok* jazykového výrazu, ktorý ho kóduje, a že ako dôsledok tohto chápania, *nemôže ani preniknúť k tomuto zmyslu ako pravej, autentickej (svojbytnej) entite*, vidno z toho, ako charakterizuje Tichého transparentnú intenzionálnu logiku:

Podľa tejto koncepcie logiky priezračný pojmový výraz je priam zrkadlovým odrazom pojmu, ktorý vyjadruje. Jazykovým premenným zodpovedajú v pojme abstraktné premenné, ktoré plnia funkciu mimojazykových reprezentantov určitých objektov, jednoduchým predikátovým symbolom zodpovedajú v pojme jednoduché pojmy vlastnosti a vzťahov, výrokom a výrokovým formám súdy a súdové formy s obdobnou štruktúrou ... ([1], 12)

Všimnime si, že Cmorej na jednej strane tvrdí, že "pojmový výraz je priam zrkadlovým odrazom pojmu, ktorý vyjadruje". Ale na druhej strane, keď hovorí o pojme, vždy o ňom hovorí len prostredníctvom jazykových entít, ktoré ho kódujú. Pojem je tu vždy len *neautentickým príveskom* či *náprotivkom autentickej jazykovej entity*. Cmorej by mohol namietat', že štruktúra pojmu (zmyslu vo všeobecnosti) síce určuje štruktúru jazykovej entity, ktorá ho kóduje, ale keďže pojem je niečo veľmi abstraktné, sme nútení vždy začať jeho skúmanie najprv u štruktúry jazykových entít kódujúcich pojem a až *potom* môžeme preniknúť k samému pojmu. Na to by však Cmorej musel ukázať, ako adresovať *samé pojmy (zmysly vo všeobecnosti) ako autentické entity, ktoré sú viac ako len niečo, čo je kódované jazykovými entitami*. To, že Cmorej nikde neprenikne k zmyslu jazykových entít ako autentickej entite, badať aj v jeho úvahe o Večernici a Zornici v [6]. Meno "Večernica" chápe ako meno individua, ktorého obsahom je individuový pojem, a pokračuje:

Predpokladajme, že na začiatku vývinu bol pojem, ktorého obsah možno vyjadriť výrazom "Najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi" alebo logicky priezračnejším výrazom "To (jediné individuum) x, pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi". Tento pojem budeme označovať ako P₁. Vieme, že predmetom pojmu P₁ je Venuša. Povedzme, že neskôr niekto zistil, že Venuša je planéta. Tento poznatok sa premietne do pojmu P₁ v podobe formy: x je planéta. Tým z P₁ získame pojem To x, pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na

večernom nebi a x je planéta (ďalej len P_2). Po objavení, že Venuša je aj najjasnejšie nebeské teleso na rannom nebi, z pojmu P_2 dostaneme pojem To x, pre ktoré platí, že x je najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi a x je planéta a x je najjasnejšie nebeské teleso na rannom nebi (= P_2) ([6], 78).

P. Cmorej, ako vidno, nezaujíma, ako sa tvoril (produkoval) nový zmysel (pojem), ktorý nachádza svoje vyjadrenie v P_1 , P_2 a P_3 , ale *spätne prepíše raz už daný, vytvorený zmysel do príslušného jazykového vyjadrenia a skúma len zmeny v kódovaní už raz daných (vyprodukovaných) a vzájomne odlišných zmyslov*. Nezaujíma ho teda, prostredníctvom akých myšlienkových operácií sa menil zmysel jedného jazykového výrazu, v tomto prípade napríklad mena "Večernica", ale aký je vzťah medzi spôsobmi kódovania rôznych a už daných zmyslov tohto mena.

To, že Cmorej neprístupuje k zmyslu jazykových entít ako autentickým entitám, ale len prostredníctvom jazykových entít, ktoré ho kódujú, je podľa môjho názoru dané tým, že sa pohybuje v rámci filozofickej tradície, ktorá vidí Fregeho prínos najmä v tom, že uskutočnil

radikálny odklon od genetického prístupu, očistenie skúmania jazyka od všetkých otázok súvisiacich so získaním zmyslu (konceptov) ([13], 679).

Preto v tejto tradícii napríklad pre Fregeho myšlienku⁶ platí, že "filozofia myšlienky a filozofia jazyka sú nielen vzájomne spojené, ale aj neoddeliteľne navzájom prepletené; môžu sa uskutočniť len súčasne" ([14], 50), t.j. "jediný spôsob, ako môžeme filozoficky objasniť myšlienku, je objasniť ju prostredníctvom jazyka" ([14], 52).

I keď tieto úvahy vychádzajú, ako sme ukázali v štúdiu [20], z Fregeho (domnelého) antipsychologizmu, ukazuje sa tu, že v určitom ohľade predstavujú odklon od jeho chápania logickej entity, ktorú nazval "der Sinn". Frege, ako som tiež ukázal v [20], ju totiž zavádza ako nejakú epistemickú entitu alebo aspoň ako entitu, ktorá má k epistemickému bližšie ako denotát mena. Pritom však Frege nedáva kritérium jej identity. Podľa môjho názoru práve preto, že ho po prvé chápe ako autentickú epistemickú (či k epistemickému blízku) entitu odlišnú od mena, ktoré ho kóduje, ako aj od denotátu, ktorý koncipuje. Takéto kritérium by teda malo byť schopné adresovať ho nielen ako náprotivok jazykovej entity. Skúmanie zmyslu ako autentickú epistemickú entitu však patrí do kompetencie skúmania teórie poznania. Preto Frege podľa môjho názoru nedáva kritérium identity zmyslu po druhé preto, že nie je teoretikom poznania. Z tohto pohľadu vývin logickej sémantiky po Fregem predstavuje výrazný odklon od neho, pretože logická sémantika sa pokúša zadať kritérium identity zmyslu jazykových výrazov nie prostredníctvom skúmania samého zmyslu, ale napríklad prostredníctvom identity designátov designátorov vo všetkých možných svetoch (R. Carnap) alebo vo všetkých svetamihoch (intenzionálna logika).

4. LOGIKA A LOGICKÉ KATEGÓRIE, KANT A HEGEL

Problém, ako uchopiť sám zmysel ako autentickú entitu, ako aj problém určenia kritéria jeho identity možno riešiť podľa nášho názoru, ak sa budeme aspoň v stručnosti zaoberať kategóriami myslenia a významom diela I. Kanta a G.W.F. Hegela pre ich skúmanie.

Kritika čistého rozumu (ďalej len *KCR*) zavádza do filozofie viaceré nové prístupy, z ktorých jeden je obzvlášť dôležitý pre celú diskusiu o vývine pojmov. Kant totiž začína skúmať charakter ontologických kategórií. Tým, že ich začal skúmať ako špecificky ľudskú formu vzťahovania sa na realitu, inicioval proces vzniku novej filozofickej disciplíny, ktorá je zjednotením logiky, metafyziky a teórie poznania.

Toto nóvum súvisí s iným aspektom *KCR*, totiž s jej novým prístupom k tomu, čo je (prípadne by mala byť) logika ako veda.⁷ Kant rozdeľuje logiku ako vedu (*Wissenschaft der Logik*) na *všeobecnú logiku* (*Logik des allgemeinen Verstandgebrauchs*) a na *špeciálnu logiku* (*Logik des besonderen Verstandgebrauchs*) (A52/B76; [30], 97). Prvá z nich môže vykonávať svoje funkcie bez akejkoľvek znalosti objektov. Ďalej sa delí na *čistú všeobecnú (formálnu) logiku* a na *aplikovanú všeobecnú logiku*. Táto druhá zohľadňuje náhodné podmienky, za ktorých ľudia používajú pravidlá formálnej logiky, ako sú zvyky, sklony, predsudky atď., t.j. má charakter psychológie myslenia (A54-55/B78-79; [30], 97). Čistá všeobecná logika skúma absolútne "nevyhnutné pravidlá myslenia" (A52/B76; [30], 97), ktorými sa musí riadiť, aby bolo správne. Slúži nám ako "kánón usudzovania" (A61/B85; [30], 101). Neskúma myslenie, ktoré má status poznania (*Erkennen*), t.j. či existuje alebo môže existovať objekt vzťahujúci sa na myslenie. Od myslenia, ktoré nie je poznaním, sa požaduje len to, aby bolo neprotirečivé (Bxxvii; [30], 48), a tento typ logiky "má iba tichú zásluhu, že zabraňuje omylom" (A795/B823; [30], 478).

Špeciálna logika je v skutočnosti takpovediac "množinou" logik, pretože závisí od spôsobov, akým sa úsudky a dôkazy uskutočňujú v jednotlivých vedách. Čo však majú všetky tieto špeciálne logiky spoločné, je, že vzhľadom na svoje špeciálne vedy plnia funkciu *organonu* (nástroja poznania). Účelom ich použitia je, "aby sa ... rozšírovali a prehľbovali naše poznatky" (A61/B86; [30], 102).⁸ Čo potom *KCR* vlastne realizuje, je skúmanie predpokladov na vytvorenie *transcendentálnej logiky*, ktorá je logikou jednej špeciálnej vedy, a to metafyziky.

Ďalšie nóvum, ktoré zavádza Kant, je, že sa rozchádza s predchádzajúcou filozofickou tradíciou v otázke chápania rozdielu medzi predstavami, ideami a pojmami.⁹ Tá interpretovala ich rozdiel len ako rozdiel v ich koherentnosti, jasnosti alebo adekvátnosti. Kant mení toto chápanie ľudských poznávacích schopností tým spôsobom, že zavádza fundamentálnu typovú diferenciaciu medzi predstavami a pojmami, ako aj medzi pojmami a ideami. Rozlišuje predstavy (*Vorstellungen*), pojmy umu (*Verstandsbegriffe*) a pojmy rozumu (*Vernunftsbegriffe*), pričom pojmy rozumu sú ideami.

Význam Kantovho rozlíšenia predstáv, pojmov umu a pojmov rozumu je po prvé daný tým, že podrobujeme pojmy - *kategórie* - špeciálnemu skúmaniu. Tvrdí, podľa nášho názoru správne, že bez kategórií nemôžeme myslieť ani jeden objekt našej zmyslovej skúsenosti (A125¹⁰, B143; [30], 131), t.j. "nijaký predmet si nemôžeme myslieť bez kategórií" (B165; [30], 142). Podľa Kanta skúmanie kategórií je kľúčom na pochopenie toho, prečo ľudské poznanie má status univerzálnosti a nevyhnutnosti. Moje predchádzajúce tvrdenie, že Kantova *KCR* novo vymedzuje pojem logiky ako vedy, sa tu stáva pochopiteľnejším, keď si uvedomíme, že Kant rozširuje chápanie logiky ako vedy tak, že *kategoriálne štruktúry ľudského poznania, prostredníctvom ktorých toto funguje, rastie a vyvíja sa, sa stávajú predmetom jej skúmania*.¹¹

Význam Kantovho rozlíšenia predstáv, kategórií a ideí je po druhé daný tým, že skúma vyššiu syntézu pojmov umu na úrovni rozumu, ako aj regulatívnu úlohu ideí ako pojmov rozumu v tomto type procesu.¹²

Čo tu treba zdôrazniť, je, že to, čo Kant chápal pod čistou všeobecnou (či formálnou) logikou, je z dnešného pohľadu a stavu logickej syntaxe a logickej sémantiky úplne zastarané. Na druhej strane však jeho myšlienku, že je nutné vytvoriť logiku, ktorá bude skúmať kategoriálne štruktúry, prostredníctvom ktorých naše vedenie rastie a vyvíja sa, považujeme za ešte stále platnú a vysoko aktuálnu.

Uvedené dva pozitívne aspekty Kantovej *KCR* výrazne kontrastujú s jej niektorými negatívnymi aspektami. Spomenieme z nich len jeden. Podľa Kanta existuje nepreklenuteľná priepasť medzi nomenom a fenoménom. Hoci nám kategórie umožňujú syntetizovať fenomény dané nám na úrovni zmyslových predstáv, kde sa tieto fenomény nejakým spôsobom vzťahujú na objekt poznania, a tak nám umožňujú tento objekt vôbec myslieť, napriek tomu nie sme vraj schopní zistiť, aký je tento objekt mimo sféry fenoménov. Podľa Kanta "musíme mať možnosť ak nie *spoznať*, tak aspoň *myslieť* ... veci osebe" (Bxxvii; [30], 48).

Hegel podrobil Kantov prístup ku kategóriám ostrej kritike.¹³ Z pohľadu tejto štúdie jej ústredné myšlienky sú tieto. Kantovo skúmanie kategórií a ideí malo za cieľ preskúmať, "do akej miery sú formy myslenia vôbec schopné umožniť poznanie pravdy" ([23], § 41, Zusatz 1, 86-87; [26], 60; [28], 105-106). Kant však podľa Hegla nikdy neskúmal tieto formy v *processe ich použitia*. V tomto procese sa vyvíjajú jedna z druhej, ukazujú svoje vlastné inherentné ohraničenia tým, že odhaľujú ohraničenia svojho použitia na určitý stupeň poznania. Hegel tvrdí:

Aktivita myšlienkových foriem a ich kritika sa ... musia zjednotiť v poznávaní. Myšlienkové formy sú ... predmetom a zároveň aj jeho aktivitou, skúmajú samy seba, samy si musia určiť svoje hranice a poukázať na svoje nedostatky ([23], § 41, Zusatz 1, 87; [26], 61; [28], 105).

Čo sa teda požaduje, je rekonštrukcia postupnosti a vzájomnej závislosti foriem poznania v samom procese poznania. Predmetom filozofického skúmania by mali byť *logické kategórie v použití*. Uvedené tvrdenie Kanta, že síce môžeme vec osebe

myslieť, ale nie ju poznať, sa zdôvodňuje tvrdením, že "inak by z toho vyplývala negatívna veta, že jav by existoval bez čohosi, čo sa javí" (Bxxvi; [30], 48). To však znamená, že Kant na jednej strane zdôvodňuje svoj prístup k čistému (špekulatívnemu, teoretickému) rozumu tým, že akceptuje rozdiel medzi fenomenálnymi a noumenálnymi určeními objektu, ale na druhej strane neposkytuje žiadne ďalšie myšlienkové formy (kategórie), ktoré by kategóriu noumenu urobili určenejšou a súčasne by ju premenili na blok kategórií.

Aby Hegel uskutočnil takúto premenu, vytvára pre ňu nový rámec, ktorý charakterizuje logický, epistemický a ontologický status kategórií myslenia.

Hegel začína tým, že vymedzuje ústredný problém epistemológie: "ako sa my subjekty dostaneme k objektom" ([24], § 246, Zusatz, 13), t.j. "ťažkosť je v prechode od myslenej veci (Sache) k poznaniu, ktoré sa uskutočňuje prostredníctvom premýšľania (Nachdenken)" ([23], xiv).^{14,15} Podľa Hegela osvojiť si vec teoreticky znamená ju myslieť. "Inteligencia sa zblíži s vecami tým, že ich myslí, kladie ich obsah do seba" ([24], §246, Zusatz, 16), a "myslená vec nemôže byť pre nás ničím iným, ako našim pojmom o nej" ([25], T. 1, 15; [27], I, 41). Tým, že myslíme reálne singulárne objekty, "dávame im, takpovediac formu všeobecná ... Táto všeobecnosť nie je ničím subjektívnym patriacim nám, ale je to skôr noumen stojaci v protiklade k pominuteľnému fenoménu; pravda, objektívno, skutočno samotných vecí (*das Wahre, Objective, Wirkliche der Dinge selbst*)" ([24], § 246, Zusatz, 16-17). Myslenie má preto podľa Hegela objektívny obsah. Môžeme hovoriť o *objektívnom myslení* ([25], T. 1, 31; [27], I, 56) alebo o objektívnych myšlienkach ([23], § 24, 45; [26], 33; [28], 72). Keďže obsah myslenia je objektívnym obsahom, môže nám slúžiť na "bližšie určenie a objavenie predmetných vzťahov" ([25], I, 13; [27], I, 39).

Hegel ďalej tvrdí, že "obsah nášho vedomia, nech je už akýkoľvek, vytvára *určenosť* našich citov, nazerania, obrazov, predstáv, cieľov, povinností atď., ako aj myšlienok a pojmov" ([23], § 3, 6; [26], 7; [28], 41). Tento obsah je *objektívnou* činnosťou vedomia, "či je to cit a viera alebo predstava - *myslenie vo všeobecnosti* nie je neaktívne, ale jeho aktivita i výsledky sú v nich vždy obsahnuté" ([23], § 2, 5; [26], 6; [28], 40). Naše vedenie (*Wissen*) či znalosť o veci osebe sa tvorí, produkuje prostredníctvom aktivity tohto myslenia a toto vedenie či znalosť je "*objektom* vedomia" ([23], § 3, 6; [26], 7; [28], 41). Hegel vyhlasuje:

Rozmýšľaním sa niečo mení na spôsobe, ktorým je obsah daný predovšetkým v pociťovaní, nazeraní, predstavovaní. Ozajstná povaha predmetu sa teda uviedomuje prostredníctvom zmeny ([23], §22, 42; [26], 31; [28], 71).

Tento proces pohybu nášho poznania má charakter spoznávania: "vo vedeckom poznaní môže byť v pohybe iba *povaha obsahu*, pričom táto vlastná reflexia obsahu zároveň kladie a *utvára* jeho určenie" ([25], T. 1, 6; [27], I, 32).

Z Hegelovho prístupu k procesu myslenia vyplývajú podľa nášho názoru štyri dôsledky. Po prvé, keďže Hegel tvrdí, že ide o špecificky ľudský proces, prostredníctvom ktorého sa tvorí objektívny obsah nášho myslenia (majúci status

vedenia či znalosti), v *protiklade k Fregemu neoddeľuje subjektívnu činnosť myslenia od jej objektívneho obsahu*.¹⁶

Po druhé, prostredníctvom skúmania kategórií myslenia sa otvára možnosť *skúmať sám zmysel jazykových entít ako nejakú autentickú entitu pri súčasnom obídení jazykových entít, ktoré tento zmysel vyjadrujú*. Keďže Hegel nekladie objektívny obsah myslenia do protikladu s jeho subjektívnou činnosťou, nie je ani nútený - ako Frege - hypostazovať objektívny obsah ľudského myslenia na samostatný svet (Fregeho tzv. tretí svet) ani považovať sféru medziindividuálnej komunikácie. sféru jazyka, za jedinú sféru, kde možno (s určitou dávkou opatrnosti) skúmať tento objektívny obsah bez toho, že by sme upadli do osídliel subjektívneho, mentálneho, psychického.¹⁷

Po tretie, z Hegelovho tvrdenia, že myslenie má objektívny obsah, pretože je schopné vlastnou činnosťou spoznať vec osebe, vyplýva, že kategórie myslenia, prostredníctvom ktorých táto činnosť prebieha, v sebe zjednocujú logický, epistemický (kognitívny) a ontologický rozmer. To znamená, že Hegelova práca *Wissenschaft der Logik*, skúmajúca takto určené kategórie, vlastne v sebe zjednocuje tri filozofické disciplíny: logiku, epistemológiu a metafyziku ([25], T. 1, 46-47; [27], I, 71-72).¹⁸ Ako ďalej ukážeme, táto logika je odlišná od logiky, ktorá je logickou syntaxou a logickou sémantikou.

Po štvrté, existuje ešte jeden dôsledok z Hegelovho prístupu k teoretickému o-svojeniu si objektu, ktorý - ako ďalej ukážeme - nám umožní pozrieť sa na príklady uvedené Černíkom-Viceníkom (hodnota, nadhodnota), ako aj P. Cmorejom (Večernica a Zornica) ohľadne vývinu pojmov z iného uhla pohľadu. Hegel totiž tým, že vyhlasuje, že našim myslením veci osebe túto vec aj spoznáваме, prenikáme do nej. a tým, že súčasne rekonštruuje kategórie myslenia, prostredníctvom ktorých sa produkuje, tvorí vedenie (znalosť) o veci osebe, nahrádza Kantovu kategóriu noumenu blokom kategórií, ktorý nazval "Podstata". Týmto nahradením však Hegel tiež re-interpretuje Kantovu kategóriu fenoménu tak, že sa z nej stáva buď kategoriálny blok nazvaný "Schein" ("Jav"), alebo blok nazvaný "Erscheinung" ("Prejav") v závislosti od epistemického statusu týchto fenoménov. V prípade, že naše poznatky o fenoménoch nám slúžia ako východisko pre produkciu vedenia o podstate, t.j. pre spoznanie podstaty, Hegel nazýva tieto fenomény "Jav". V prípade, že naše poznatky o podstate sa stávajú východiskom pre produkciu vedenia o fenoménoch, nazýva tieto fenomény "Prejav". Rozlišiac dva typy poznatkov, vedenia či znalosti o fenoménoch, jeden vyvinutejší ako druhý, Hegel implementuje svoje stanovisko, že poznanie ako proces (spoznávanie) má charakter produkcie nového vedenia či znalosti, že naše poznanie rastie a vyvíja sa a že prechádza rôznymi štádiami a stupňami. Tie sú charakterizované svojou príslušnou kategoriálnou výbavou, pričom kategórie určitého stupňa či fázy poznania sa odlišujú od kategoriálnej výbavy nasledujúcich stupňov či fáz. Kantovo stanovisko, že použitie kategórií umu je ohraničené na fenomény, Hegel interpretuje tak, že tvrdí, že

Kritka umových foriem viedla k ... rezultátu, že tieto formy sa nedajú aplikovať na veci osebe. Zmyslom toho môže byť iba to, že tieto formy sú samy osebe nepravdivé ([25], T. 1, 27; [27], I, 53).

Katégorie, ktoré sú nutné a postačujúce na myšlienkové uchopenie fenoménov ako javov, sú nutné, ale nie postačujúce pre myšlienkové uchopenie ich príčiny-podstaty-základu. Myslenie, v ktorom sa tvorí, produkuje vedenie o samom základe javov, operuje v rámci iných kategoriálnych štruktúr ako myslenie operujúce ešte len na úrovni javov.

5. KATEGÓRIE A IDENTITA ZMYSLU MIEN

Pokúsime sa teraz ukázať, že práve rekonštrukcia kategórií myslenia umožňuje dať kritérium identity zmyslu (pojmov), ktoré sa tak vehementne a oprávnene dožadovať P. Cmorej. Pritom je zaujímavé, že hoci celá práca V. Černíka [8] je venovaná rekonštrukcii kategórií myslenia, v diskusií ich explicitne spomenul len raz ([9], 62).

Podľa Černíka^{19,20}

Proces myslenia, ktorý chápeme ako vyvíjajúci sa kognitívny vzťah subjektu a objektu, prebieha v myšlienkových formách (Gedankenformen) alebo v tom, čo nazývame logické kategórie. [Sú to] ... myšlienkové vyjadrenia alebo abstrakcie reálnych určení vzťahov medzi myslením a realitou [prirodou a spoločnosťou] ... Tieto vzťahy sú podstatné podmienky ich existencie. Logické kategórie sú dané všade tam a len tam, kde existuje vzťah medzi bytím [prirodou a spoločnosťou] a poznaním, objektom a subjektom ... Logické kategórie ... [sú] obsažné formy ... myslenia ... formami vývinu jeho objektívneho obsahu ([22], 184).

Význam kategórií pre určenie identity zmyslu najlepšie pochopíme, ak sa vrátíme k príkladom, ktoré použili Černík-Viceník a P. Cmorej vo svojich úvahách o vývine pojmu.

Černík-Viceník uvažujú prípad vývinu pojmu pôvodne daný v teórii T_i takto:

Ked' sa obsah pojmu P_i skonštruovaného v kontexte T_i zmení na kvalitatívne odlišný obsah pojmu P_j skonštruovaný v kontexte T_j a keď možno na základe P_j v kontexte T_j skonštruovať pojem P_i' , ktorý je logicky ekvivalentný s pojmom P_i ... V kontexte T_j dochádza nielen ku konštrukcii nového pojmu P_j , ale aj k rekonštrukcii a transformácii starého pojmu P_i , z ktorého pôvodne historicky vznikol ([39], 63-64).

Ako príklad takéhoto vývinu uvádza Černík prípad vzťahu medzi Marxovým chápaním nadhodnoty a hodnoty. Tvrdí nasledovné (F označuje výmenu ekvivalentov; G výmenu neekvivalentov):

Označme si pojem nadhodnoty ako P_2 a pojem hodnoty ako P_1 . Ak v pojme P_2 odhliadneme od jej špecifického obsahu G , získame pojem P_1^* , ktorý bude logicky ekvivalentný s pojmom P_1 . Obidva tieto pojmy P_1 a P_1^* identifikujú tú istú vlastnosť F ; rozdiel je iba v tom, že P_1^* túto vlastnosť rozširuje i na osobitý tovar - pracovnú silu ... z P_2 možno odvodiť P_1^* , ktorý odkazuje na P_1 a reinterpretuje ho na hlbšom základe ([9], 68).

Tvrdenie V. Černíka o logickej ekvivalencii P_1 a P_1^* znamená, že P_1^* by mal byť substituovateľný za P_1 v teórii hodnoty na všetkých miestach jeho výskytu, alebo aby sme boli presní, že i keď máme jedno meno "hodnota", toto meno vyjadruje dva zmysly, ktoré sú vzájomne substituovateľné. Všimnime si, že i keď Černík hovorí o troch entitách P_1 , P_2 , P_1^* , pri ilustrácii hovorí len o pojme nadhodnoty, z ktorého môžeme získať reinterpretovaný pojem hodnoty, ktorý odkazuje na nejaké minulé chápanie hodnoty. Čo však chýba, je zmienka o tom, kde sa vyskytuje ten minulý pojem P_1 . Černík tu má asi na mysli Marxov postup od tovaru a jeho hodnoty k nadhodnote (pracovná sila ako tovar, ktorá sa zhodnocuje v procese jeho výrobnjej spotreby), ako je daný v prvom zväzku *Kapitálu*, a potom reinterpretácia pojmu hodnoty a tovaru v rukopise jeho tretieho zväzku. Keby bol V. Černík uskutočnil komparáciu oboch zmyslov termínu "hodnota" a "tovar", zistil by, že nie sú vzájomne zameniteľné, a to z tohto dôvodu. Zatiaľ čo termín "hodnota" pred zavedením termínu "nahodnota" získava svoj zmysel v kontexte, kde sa uvažuje len existencia oddelených súkromných výrobcov, len čo sa zavedie termín "nahodnota", predpokladá sa, že okrem súkromných výrobcov existujú aj (*de iure*) na ich roveň postavení vlastníci pracovnej sily, ktorú predávajú súkromným výrobcom. Preto je aj kontext, v ktorom sa formuje zmysel mena "hodnota", po zavedení termínu "nahodnota" odlišný od kontextu, v ktorom sa formuloval jeho pôvodný zmysel. Zatiaľ čo v prvom zväzku *Kapitálu* pred zavedením termínu "nahodnota" sa jednotlivé tovary predávajú za ich hodnotu, v rukopise jeho tretieho zväzku sa len celá tovarová masa v celej ekonomike predáva za jej hodnotu, ale jednotlivé tovary za ich výrobnú cenu, pretože tam sa tovary vyrábali ako tovary, tu sa už však vyrábajú ako stelesnenia iného sociálneho vzťahu - kapitálového sociálneho vzťahu. Cieľ, ktorý Marx sledoval tým, že v *Kapitáli* ako celku úmyselne menil zmysel termínov "hodnota" a "tovar" tým, že ich postupne vyvíjal jeden z druhého, t.j. účel (v symbolike Černíka-Vičenika) jeho postupu od P_1 k P_1^* bol, že chcel zrušiť ilúziu, že kapitálový sociálny vzťah je založený výlučne na výmene ekvivalentov, ako aj vysvetliť genézu tejto ilúzie z určitých sociálnych vzťahov. Marxov postup od zmyslu termínov "hodnota" a "tovar" v prvom zväzku *Kapitálu* k ich zmyslu v jeho treťom zväzku zodpovedá tomu, čo sme v predchádzajúcej časti tejto štúdie opísali ako hegelovské rozlíšenie javu a prejavu.

Keďže kontext, v ktorom sa určuje zmysel (pojem) P_1 , je odlišný od kontextu, v ktorom sa určuje zmysel (pojem) P_1^* , nie sú tieto zmysly (pojmy) vzájomne substituovateľné z jednoduchého dôvodu. Substitúcia by viedla nielen k zmene zmyslu celého kontextu (čo je už samo osebe neprípustné pri výstavbe vedeckej teórie),

ale dokonca k jeho strate; dostali by sme nezmysel. Tak napríklad pri substitúcii zmyslu termínu "hodnota" z rukopisu tretieho zväzku *Kapitálu* do jeho prvého zväzku pred zavedením termínu "nadhodnota" by sme tvrdili, že existujú výlučne len súkromní výrobcovia, a súčasne by sme tvrdili, že existujú okrem nich aj ľudia predávajúci svoju pracovnú silu, t.j. dostali by sme zjavný nezmysel.

Pre lepšie pochopenie logickej neekvivalencie dvoch zmyslov jedného a toho istého mena, obráťme sa na vzťah Newtonových definícií k jeho trom zákonom (*Lex I, II, III*), ako je daný v jeho *Principiách*. V štúdií [21] sme ukázali, že Newton v definícii II vymedzuje zmysel mena "hybnosť" ako súčin hmotnosti a rýchlosti. Potom prostredníctvom termínov ako "hybnosťná sila", "zrýchľujúca sila" a "absolútna sila" dospeje k svojim trom zákonom. V nich už dochádza k výraznej znene zmyslu termínu "hybnosť". Nechápe sa už totiž ako kinetická veličina, ale ako veličina, ktorej charakteristiky sú určené pôsobiacou silou, teda je to už dynamická veličina. Jej zmena či nemennosť sa v rámci zákonov vysvetľuje prostredníctvom síl (ich pôsobenia či nepôsobenia). V [21] sme tiež ukázali, že zatiaľ čo v definícii II sa Newton pohybuje na stupni poznania interakcie telies charakterizovano kategóriou javu, v prípade jeho troch zákonov sa pohybuje na stupni poznania interakcie telies charakterizovanom kategóriou prejavu. Pritom aj tu platí, že zmysel mena "hybnosť" v definícii II *Principií* a v jej troch zákonoch je odlišný a vzájomne nesubstituovateľný. Ak by sme sa pokúsili o takúto substitúciu zo zákonov do definície II, došlo by k deštrukcii jej zmyslu, pretože v zákonoch sa operuje už so zmyslom termínu "sila", ktorý sa však na stupni vedenia, ako je daný v definícii II, ešte nevyskytuje.

Skutočnosť, že sme zdôvodnili vzájomnú nesubstituovateľnosť zmyslov mien ako "hodnota", "tovar" a "hybnosť" tým, že každý predstavuje odlišný stupeň poznania, charakterizovaný kategóriou jav alebo prejav, nám umožňuje dať kritérium identity zmyslu mien, t.j. v terminológii Černíka-Viceníka a Cmoreja kritérium identity pojmov ako Hodnota, Tovar, Hybnosť atď.

Na to, aby sme zistili, či sa zmysel jedného a toho istého termínu zmenil, *musíme skúmať kategoriálnu výbavu toho fragmentu teórie, v ktorom sa konštituuje tento zmysel. Ak sa kategoriálna lokalizácia zmyslu termínu v rámci danej teórie alebo medzi dvoma (či viacerými) teóriami nezmenila, nezmenil sa ani zmysel tohto termínu v rámci danej teórie alebo medzi teóriami. Ak sa zmenila, ako napríklad v prípade termínu "hybnosť" v Newtonových Principiách alebo termínov "hodnota" a "tovar" v Marxovom Kapitáli, potom sa tento zmysel zmenil.*

Ako sme už uviedli v druhej časti tejto štúdie, Cmorej požaduje kritérium identity pojmu, ktoré je operatívne, logicky korektné a intuitívne akceptovateľné ([1], 17). Je naše kritérium operatívne? Podľa môjho názoru áno. Požaduje totiž dôslednú rekonštrukciu kategoriálnej výbavy tých teórií, v ktorých slovníku figurujú termíny, ktorých znenu zmyslu chceme skúmať. Pochopiteľne, vyžaduje to od teórie poznania mať k dispozícii už rekonštrukciu dostatočne veľkého počtu kategoriálnych blokov. Platí totiž, že vývin zmyslu jazykových entít nemožno vtisnúť len do prípadu zmeny zmyslu, ktorý je charakterizovaný postupnosťou kategoriálnych blokov jav, podstata, prejav.

Je naše kritérium identity zmyslu mien logicky korektné? Odpoveď na túto otázku bude závisieť od toho, čo sa rozumie pod "logickým". Naše kritérium identity zmyslu sa odlišuje od kritéria identity zmyslu, ako ho predkladá logická sémantika. Neformuluje ho totiž pomocou logických entít odlišných od zmyslu (identita designátov designátorov či už v aktuálnom svete, v možných svetoch či svetamihoch), ale tým, že pristupuje k zmyslu ako autentickej entite. Kto pôsobí v rámci tradície, ktorú sme charakterizovali prostredníctvom Dummettových úvah z [13] a [14], bude tvrdiť, že k zmyslu nemožno postupovať priamo, ale len prostredníctvom iných logických entít, a preto toto kritérium nebude považovať za logicky korektné. Či je naše kritérium aj intuitívne akceptovateľné, nech rozhodne sám čitateľ.

Skúmajme teraz prípad zmeny zmyslu mena "Večernica", ako je daný v Cmorejovej úvahe v [6]. Ak sme predtým v tretej časti štúdie tvrdili, že Cmorej zameriava svoju pozornosť len na zmeny v kódovaní raz už daných zmyslov mien ako "Večernica" a "Zornica", tak prostredníctvom kategórie javu a prejavu je *možné skúmať práve vývin zmyslu týchto mien*. Východiskový zmysel mena "Večernica" je skutočne ten, ktorý uvádza P. Cmorej, totiž že je to najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi. Tento zmysel vyjadruje vedenie či znalosť niekoho, kto ešte nevie nič o planetárnom systéme, v ktorom žije, ani o jeho heliocentrickom usporiadaní.²¹ Zmysel tohto mena sa reinterpretuje prostredníctvom spoznania toho, že Venuša je vzhľadom na Zem vnútornou planétou a že teda pre pozorovateľa zo Zeme sa raz javí na východ a raz na západ od Slnka. V prípade, že sa nám javí na východ od Slnka, je Venuša badateľná ako najjasnejšie nebeské teleso na večernom nebi. "Konečný" zmysel mena "Večernica" teda je, že je to vnútorná planéta Venuša v svojom pohybe okolo Slnka videná zo Zeme na východ od neho. Zatiaľ čo východiskový zmysel mena "Venuša" má status *javu*, jeho "konečný" zmysel má status *prejavu*. Sprostredkujúcim článkom medzi týmito dvoma zmyslami mena "Večernica" je tu vedenie (znalosť) o základe - príčine tohto fenoménu, a tým je vedenie o heliocentrickom usporiadaní nášho planetárneho systému spolu s vedením o polohe Venuše vzhľadom na Zem a Slnko. Pritom tak ako už v uvedenom prípade zmeny zmyslu mena "hybnosť" či "hodnota", aj tu platí, že zmysel mena "Večernica" získaný z vedenia o našom planetárnom systéme a jeho heliocentrickom usporiadaní nemôžeme spätne substituovať za jej pôvodný (antický či laický) zmysel; aj tu totiž platí, že by sme dostali nezmysel.

6. LOGIKA AKO LOGICKÁ SYNTAX A LOGICKÁ SÉMANTIKA A LOGIKA AKO TEÓRIA POZNANIA (KTO ŠKRŤÍ A KTO ROZŠIRUJE LOGIKU)

V predchádzajúcich častiach tejto štúdie sme rozlíšili dva spôsoby prístupu k zmyslu. Jeden, ktorý realizuje P. Cmorej, je skúmanie a rekonštrukcia jazykových entít kódujúce raz už daný zmysel a druhý, realizovaný Černikom-Vicenikom, ktorý prostredníctvom rekonštrukcie kategórií poznania skúma genézu a produkciu nového zmyslu. Tento prístup realizoval Černík v [8] a ja som sa oň pokúsil vzhľadom na

Newtonove *Principiá* v [21]. Z pohľadu existencie týchto dvoch možných prístupov je zaujímavé, že existuje výrazný rozdiel v prístupe Černíka-Viceníka a Cmoreja k nim. Keď Černík v [8] rekonštruje vývin (rast) zmyslu ako rast a vývin poznania, súčasne necháva otvorený problém usústavnenia jazykových prostriedkov. Je si totiž vedomý, že táto úloha nepatrí do kompetencie teórie poznania. Podobne vyhlasuje:

Moderná logika sa špecializuje na analýzu logických foriem usudzovania (vyplývania) a moderná epistemológia - na analýzu myšlienkových, kategoriálnych foriem poznania. Táto delba práce sa odráža aj v analýze pojmu ... Logika ... skúma miesto a funkciu pojmu, ktoré nadobúda v procese usudzovania; analyzuje pojem ako identifikačnú konštrukciu; zameriava sa na analýzu vzťahu medzi pojmom a výrazom; chápe pojem predovšetkým ako zmysel výrazu (ako sémantický zmysel) ... Epistemológia ... skúma miesto a funkciu pojmu, ktorú nadobúda v procese poznania; analyzuje pojem ako znalosť predmetu, ako myšlienkovú rekonštrukciu predmetu ([9], 62-63).

Cmorejovo stanovisko k tomu najlepšie pochopíme na pozadí jeho kritiky [7] môjho článku [20]. Tvrdil som v ňom nasledujúce (na zdôraznenie rozdielu prístupu Černíka-Viceníka a Cmoreja dodávam ešte nový text v hranatých zátvorkách):

Černík-Viceník ... môžu rozlíšiť aj dva typy vied o logickom. Veda o logickom - logika a sémantika [t.j. logická syntax a logická sémantika] skúma a objasňuje vťahy (zákony) medzi formami, v ktorých prebieha (ktorým podlieha) ľudská komunikácia (napr. vzťah vyplývania, vzťah zmyslu časti určitého výrazu k celkovému zmyslu tohto výrazu [zle; má byť: spôsob, akým sa kóduje už daný zmysel určitého jazykového výrazu kontextom jazykového výrazu, do ktorého je sám začlenený]), t.j. ako sa objektívny obsah ľudského myslenia materializuje v jazyku a komunikuje [kóduje] prostredníctvom neho ... Druhá veda o logickom [ktorá má teda tiež status logiky ako vedy] - epistemológia - skúma iné vťahy a zákony, tie, ktoré sú dané medzi formami, v ktorých prebieha ľudské myslenie ako epistemický proces, v ktorých sa uskutočňuje (ktorým podlieha) samotná produkcia objektívneho obsahu ľudského myslenia ... epistemológia rekonštruje formy, v ktorých sa tvoria [produkujú samotné] zmysly [jazykových entít] ... ([20], 403-404)

Z môjho rozlíšenia dvoch vied, kde obe majú podľa môjho názoru status logiky ako vedy (ale s iným predmetom skúmania), som potom urobil nasledujúci záver:

Cmorejova kritika doktríny o vývine pojmu, jeho kritika stanoviska Černíka-Viceníka, pretože je sémanticky fundovaná, sa miňa samotného problému, ten má epistemickú povahu, a preto patrí do kompetencie epistemológie. Kritika P. Cmoreja je založená na použití prostriedkov sémantiky za hranicami jej kompetencie ako vednej disciplíny ([20], 404).

Reakcia P. Cmoreja na toto bola jednoznačná. Môj prístup k logickej syntaxi a logickej sémantike, ako aj moje chápanie predmetu ich skúmania a kompetencií charakterizuje takto:

... pripravil si pre logiku klietku, ktorá by ju mala vykázat' do patričných medzi ... Uväznením logiky v nej by sa oblasť pôsobnosti logiky zúžila na priestor klietky a väzňa v ňom ([7], 186).

Čo je tu hodné povšimnutia, je skutočnosť, že môj pokus o rozšírenie predmetu skúmania logiky ako vedy na produkciu a vývin zmyslu pri súčasnom spresnení predmetu skúmania logickej syntaxe a sémantiky (t.j. ich kompetencií) interpretoval Cmorej v texte ako uväznenie logiky a v názve štúdie [7] dokonca ako jej priškrcenie. Prečo? Podľa môjho názoru preto, že nie je ochotný uznať, že určité problémy súvisiace so zmyslom jazykových entít, tu konkrétne jeho genéza, t.j. produkcia nového zmyslu, sa nepoddávajú skúmaniu prostriedkami logickej syntaxe a sémantiky a že veda (epistemológia), ktorá na to vypracováva prostriedky (rekonštrukcia kategórií), má takisto status logiky ako vedy. Cmorej tak vlastne vychádza z predstavy, že len *logickú syntax a logickú sémantiku možno považovať za logiku ako vedu*. Preto podľa môjho názoru je to práve Cmorej, ktorý zužuje či dokonca "priškrcuje" logiku ako vedu. Táto predstava a s ňou spojený problém vzťahu logickej syntaxe a logickej sémantiky k logike ako epistemológii je základom sporu medzi Černíkom-Vicenikom a Cmorejom o vývine pojmov.

Je hodné tiež spomenutia, že problém, ktorej vede je vôbec možné prísuďiť status logiky ako vedy, "sublimoval" už pred publikovaním štúdie [1] v druhej polovici osemdesiatych rokov do verbálneho stretu medzi Černíkom a Cmorejom na jednom zasadnutí Katedry logiky Filozofickej fakulty UK v súvislosti so zariaďovaním jednej z jej miestností obrazmi logikov. Černík vtedy navrhol "zavesiť" aj Hegela, pretože tento je autorom logického diela *Wissenschaft der Logik*. P. Cmorej to rázne zamietol, tvrdiac, že *Hegel nie je logik*.

Chcel by som zdôrazniť, že moja kritika Cmorejovho stanoviska sa neobracia, ako to tvrdí Cmorej, proti praxi logickej sémantiky, ale proti určitej jej interpretácii, v ktorej sa celý komplex otázok, najmä otázka genézy zmyslu, vytláča za hranice logiky ako vedy. Chybná interpretácia správnej praxe preto spätne pôsobí na túto. Táto interpretácia pôsobí reštriktívne, keďže skúmanie zmyslu obmedzuje hranicami logickej sémantiky, čím sa však celé problémové okruhy súvisiace s ním začínajú úplne vymykať akémukoľvek vedeckému skúmaniu.²²

Práve správne pochopenie vzťahu logickej sémantiky k logike ako epistemológii vytvára podľa môjho názoru rámec, v ktorom môžeme riešiť problém, či pojem vyjadruje (ako to tvrdí Černík v [9]) alebo nevyjadruje (ako tvrdí Cmorej) nejaký poznatok. Cmorej vyhlasuje, že

keby pojem bol súdom, ktorý je konjunkciou našich poznatkov o jeho predmete, ako by mohol zmysluplne vystupovať v iných súdoch na tých miestach, ktoré majú byť

podľa elementárnej logickej gramatiky obsadené nesúrodovými zložkami (nevýrokovými v jazyku)? Keď v súde

(1) Niektoré atómy sú elektricky neutrálne

pojmem atómu nahradíme súdom, t.j. onou sumou nášho poznania atómov, dostaneme celkom evidentný nezmysel ... zámena ľubovoľného pojmu súdom v ktoromkoľvek inom súde dáva logický nezmysel ... Lenže stotožnenie pojmov s istými súdmi túto zámenu plne legalizuje ([1], 13).

Kľúč na riešenie uvedeného sporu spočíva v rozlíšení kódu vyjadrujúceho určitý zmysel a samotného zmyslu ako niečoho epistemického. I keď Cmorej tvrdí, že (1) je súd, že to podľa môjho názoru výrok, a čo sa v ňom nahrádza, nie je pojem Atóm, ale meno "atóm", a čím sa nahrádza, nie je súd, ale výrok, napríklad nech to je "Atóm je objekt tvorený jadrom z protónov a neutrónov a obalom z elektrónov". Ak teda Cmorej ukazuje, že meno "atóm" nie je možné v (1) nahradiť napríklad týmto výrokom bez straty zmyslu výroku (1), ukazuje len, že existujú určité pravidlá kódovania tohto zmyslu, ako aj transformácie tohto kódovania. Tieto pravidlá musíme dodržať, aby človek, ktorý sa pokúsi o dekódovanie, t.j. o uchopenie zmyslu, vôbec mohol uspieť. Výraz (1) vyjadruje zmysel, ktorý je už sám osebe komunikovateľný; je z hľadiska kódovania taký ucelený, že výraz, ktorý ho vyjadruje (výrok), môžeme použiť ako autonómnu jednotku komunikácie. Z tohto pohľadu, t.j. z pohľadu logickej sémantiky, je tento zmysel niečím takým špecifickým v porovnaní so zmyslom výrazov, ktoré nie sú autonómnymi jednotkami komunikácie (kódovania), že Frege ho odlišil od nich zavedením pre neho špeciálneho výrazu "der Gedanke".

Keď však Cmorej uvažuje o vzťahu zmyslu výroku (1) k zmyslu mien, ktoré sú jeho súčasťou, a keď uvažuje, ktorý z nich vyjadruje poznatky a ktorý nie, opúšťa už problematiku kódovania zmyslu, ako aj transformácie jeho kódovania, t.j. opúšťa už rámec výlučnej kompetencie logickej sémantiky. Začína totiž skúmať, ako sa zmysel majúci už status poznania, vzťahuje na zmysel, ktorý ho ešte nemá, a to v rámci jedného fragmentu jazyka. Zaujímá ho teda problém, ako zmysel jazykového kontextu spoluurčuje zmysel jazykových výrazov, ktoré v ňom vystupujú, ako aj to, ako je zmysel tohto kontextu kodeterminovaný zmyslom jeho zložiek, a tiež, ako zámena jedného zmyslu druhým v nejakom kontexte ovplyvní celkový zmysel tohto kontextu. Na tento problém sme implicitne narazili napríklad už v našej úvahe o vzájomnej nesubstituovateľnosti zmyslu mena "hybnosť", ako vystupuje v definícii II a v troch zákonoch Newtonových *Principií*. Na jednej strane zmysel mena "hybnosť" je v troch zákonoch spoluurčený kontextom, na ktorého pozadí sa formuluje a ktorý obsahuje zmysel termínu "sila". Na druhej strane však má v sebe špecifický zmysel, ktorým participuje na tvorbe zmyslu troch zákonov, čím sa tieto zákony odlišujú od tohto kontextu a súčasne prekonávajú aj jeho zmysel.

Ak sme v predchádzajúcom odseku tvrdili, že problém vzťahu zmyslu nejakého fragmentu jazyka k zmyslu zložiek, ktoré ho tvoria, nepatrí *výlučne* do kompetencie

logickej sémantiky, mali sme tým na mysli, že do hry tu vstupuje už analýza zmyslu nejakého fragmentu jazyka, kde sa tento zmysel chápe ako nejaký hierarchicky vybudovaný systém vedenia (znalosti), t.j. ako následnosť určitých stupňov vedenia o objekte, ktoré vyrastajú jeden z druhého. Analýza genézy jednotlivých stupňov vedenia z ich im predchádzajúcich patrí podľa nášho názoru už do kompetencie logiky ako teórie poznania. Podľa môjho názoru sa práve tu črtá aj možnosť spolupráce medzi logickou sémantikou a logikou ako teóriou poznania. Prvá z nich by mala lokalizovať nejaký celok jazyka, ako aj jeho zložky. Druhá z nich by potom mala skúmať, a to prostredníctvom rekonštrukcie kategórií myslenia, spôsob, akým sa tvorí zmysel tohto celku, t.j. ako sa zmysel jednej časti tohto celku vyvíja zo zmyslu častí, ktoré mu predchádzajú, t.j. spôsob genézy, ktorým jeden zmysel vyrastá z iného zmyslu.

Filozofická fakulta UK.

Katedra logiky a metodológie vied,

Šafárikovo nám. 6, 811 02 Bratislava,

e-mail: klmv@phil.uniba.sk

POZNÁMKY

¹ Jazykové výrazy v texte uvádzame prostredníctvom úvodzoviek, ich zmysel pomocou prvého veľkého písmena.

² V texte je asi tlačová chyba, keďže tu vypadol symbol pre pojem N: dodatočne ho dávame do citácie v hranatej zátvorke.

³ Na existenciu týchto termínov u A. Churcha ma upozornil Dr. Gahér.

⁴ Neskúmame tu, o aký typ pojmu ide.

⁵ Neuvádzam tu Cmorejovu charakteristiku druhej skupiny, pretože vychádza z Fregeho. Ako sme už ukázali v [20] a prvej časti tejto štúdie, Fregeho pojem patrí do sféry denotátov.

⁶ Fregeho termín "der Gedanke" sme v [16] preložili ako "myšlienka"; P. Cmorej ho prekladá ako "súd".

⁷ Vychádzame tu z prác M. Wolffa [41] a [42].

⁸ M. Wolff v [40] zastáva dokonca názor, že formálna logika vôbec nie je možná bez špeciálnej logiky. Komentár k tomu pozri napr. v [37].

⁹ O tom pozri napr. [34].

¹⁰ Táto časť transcendentálnej dedukcie kategórií z prvého vydania *KČR* sa nenachádza v jej slovenskom preklade [30].

¹¹ O aktuálnosti toho pozri napr. [33].

¹² O Kantovom názore na idey ako schémy pozri (B 698: [30], 425): komentár k tomu pozri [35].

¹³ Prehľad tejto kritiky je daný napr. v [36].

¹⁴ Hegelov termín "die Sache" prekladáme zhode s V. Černikom ako "myslená vec": T. Münz ho v [27] prekladá ako "vnútorná vec".

¹⁵ Táto časť sa nachádza v druhom úvode do *Encyklopédie a* nie je preložená ani v [26], ani v [28].

¹⁶ V [20] sme analyzovali Fregeho tvrdenie, že "pod myšlienkou nechápem subjektívnu činnosť myslenia, ale jeho objektívny obsah, ktorý môže byť spoločným vlastníctvom mnohých" ([15], 353).

¹⁷ Tým sme sa podrobne zaoberali v [20].

¹⁸ O tomto zjednotení pozri napr. [18].

¹⁹ V.S. Stepin charakterizuje kategórie poznania takto ([38], 98-108):

Akčkoľvek ľudské poznanie (či už každodenné, veda, umelecké osvojenie si sveta) sa v každej epoche uskutočňuje v zhode s historicky sformovanými kategoriálnymi štruktúrami, v ktorých sú zafixované určenia bytia objavené predchádzajúcim vývinom poznania a praxe ... Vystupujú vo funkcii prostriedku osvojenia si reality, zadávajú svojim spôsobom najvšeobecnejšiu schému jej chápania a transformácie ... Kategórie, ktoré fixujú najvšeobecnejšie, atributívne charakteristiky objektov začleňujúcich sa do ľudskej činnosti, vystupujú ako bazálne štruktúry vedomia ... Sú univerzálne, keďže ľubovoľné objekty (prírodné aj sociálne ...) sa môžu stať predmetom činnosti ... Kategórie vznikajú, vyvíjajú sa a fungujú v kultúre ako celostný systém. Tento systém vyvstáva ako zovšeobecnený model ľudského sveta, ktorý sa prenáša v kultúre a osvojuje sa jednotlivcom v procese jeho socializácie ... prenášajúc skumulovanú sociálnu skúsenosť, odovzdávajúc ju z generácie na generáciu, kategórie zabezpečujú reprodukciu určitého spôsobu spoločenského života a určitého typu osobnosti. Vystupujú ako svojim spôsobom hlbinné programy, ktoré predurčujú zretazenie, reprodukciu a variáciu celej rozmanitosti konkrétnych druhov a foriem správania pre určitý typ sociálnej organizácie.

²⁰ Keďže Černík v [8] ukazuje, že vzťah poznávanej reality k poznávajúcemu mysleniu má charakter tak ideálneho (vedomého) odrazu (ideálna reprodukcia reálneho objektu v subjekte, t.j. jeho reprodukcia ako mysleného objektu), ako aj ideálneho projektu reality (ideálna produkcia ešte reálne neexistujúceho objektu v subjekte), logické kategórie chápe tiež ako všeobecné formy odrazu a projektu objektívneho vo vedomí subjektu. Tým, že Černík chápe ľudské poznanie aj ako projekt, dáva súčasne kľúč na riešenie problému, ktorý naznačil P. Cmorej, keď ako príklad pojmov, ktoré nie sú znalosťou predmetu, uviedol:

Technik pracuje s pojmom objektu, ktorý ešte len mieni skonštruovať - teda s pojmom, ktorého predmet ešte neexistuje - dávno pred realizáciou svojho projektu ([5], 412).

²¹ Táto úvaha si nerobí nárok na historickú presnosť. Bolo by žiaduce preskúmať, ako sa v dejinách astronómie zistilo, že Zornica a Večernica je Venuša.

²² Pozornému čitateľovi iste neuniklo, že tu parafrázujeme J. Habermasa ([19], 235-236).

LITERATÚRA

- [1] CMOREJ, P. (1990a): Vývin pojmov. In: **Filozofia** 45, 288-308. Citované z [4], 9-25.
- [2] CMOREJ, P. (1990b): Neradostné dôsledky vývinového chápania pojmov. In: **Filozofia** 45, 387-395. Citované z [4], 26-32.
- [3] CMOREJ, P. (1992a): Ideálne pojmy, ich identita a podobnosti. In: **Filozofia** 47, 45-53. Citované z [4], 69-78.
- [4] CMOREJ, P. (ed.): **Logické a metodologické problémy vývinu pojmov**. Filozofický ústav SAV, Bratislava.
- [5] CMOREJ, P. (1995): Znalosť predmetu a jeho pojem. In: **Organon F** 2, 406-416.
- [6] CMOREJ, P. (1996a): K vývinu pojmov a genetickej väzbe medzi nimi. In: **Organon F** 3, 78-86.
- [7] CMOREJ, P. (1996b): O jednom pokuse priškrtiť logiku. In: **Organon F** 3, 181-190.

- [8] ČERNÍK, V. (1986): **Systém kategórií materialistickej dialektiky**. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.
- [9] ČERNÍK, V. (1995): Fiktívny dialóg s dvojníkom istého kritika. In: **Organon F** 2, 59-70.
- [10] ČERNÍK, V.- VICENÍK, J. (1992): Ešte raz k otázkam identity, zmeny a vývinu pojmov. In: **Filozofia** 47, 672-679. Citované z [4], 88-98.
- [11] ČERNÍK, V.- FARKAŠOVÁ, E.- VICENÍK, J. (1980): **Teória poznania**. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.
- [12] ČERNÍK, V.- FARKAŠOVÁ, E.- VICENÍK, J. (1980): **Teória poznania**. 2. vydanie. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.
- [13] DUMMETT, M. (1981a): **Frege's Philosophy of Language**. 2nd. edition. Duckworth, London.
- [14] DUMMETT, M. (1981b): **The Interpretation of Frege's Philosophy**. Duckworth, London.
- [15] FREGE, G. (1992): O zmysle a denotáte. In: **Filozofia** 47, 349-363.
- [16] FREGE, G. (1996): Myšlienka. In: **Organon F** 3, 421-432.
- [17] FRICKE, Ch.- KÖNIG, P.- PETERSEN, T. (eds.): **Das Recht der Vernunft**. Fromann-Holzboog, Frankfurt a. Main.
- [18] FULDA, H.F. (1990): Spekulative Logik als die eigentliche Metaphysik. In: Pätzold, D.- Vanderjagt, A.S. (eds.): **Hegels Transformation der Metaphysik**. Dinter, Köln. 9-28.
- [19] HABERMAS, J. (1969): Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus. In: Adorno, Th. W. u. a.: **Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie**. Luchterhand, Neuwied. 235-266.
- [20] HANZEL, I. (1995): Vývin pojmov. In: **Organon F** 2, 395-405.
- [21] HANZEL, I. (1998): Tri podoby miery. (Nepublikovaný rukopis.)
- [22] HANZEL, I.- ČERNÍK, V.- VICENÍK, J. (1994): What is a Category? In: **Metaphilosophy** 25, 181-193.
- [23] HEGEL, G.W.F. (1840): **Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse**. Erster Theil. Die Logik. Duncker und Humblot, Berlin.
- [24] HEGEL, G.W.F. (1842): **Vorlesungen über die Naturphilosophie als Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse**. Zweiter Theil. Duncker und Humblot, Berlin.
- [25] HEGEL, G.W.F. (1923): **Wissenschaft der Logik**. T. 1, 2. Felix Meiner, Berlin.
- [26] HEGEL, G.W.F. (1961): **Logika**. Vydavateľstvo SAV, Bratislava.
- [27] HEGEL, G.W.F. (1986): **Logika ako veda**. I, II. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.
- [28] HEGEL, G.W.F. (1992): **Malá logika**. Svoboda, Praha.
- [29] Church, A. (1956): **Introduction to Mathematical Logic**. Princeton University Press, Princeton.
- [30] KANT, I. (1979): **Kritika čistého rozumu**. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.
- [31] KOCH, D.- BART, K. (eds.) (1990): **Kategorie und Kategorialität**. Königshausen und Neumann, Würzburg.
- [32] KRIPKE, S. (1980): **Naming and Necessity**. Basil Blackwell, Oxford.
- [33] LEIBER, T. (1996): Kategorien, Schemata und Begriffe: Kants Beitrag zur kognitiven Psychologie. In: **Kant-Studien** 87, 1-41.
- [34] NUZZO, A. (1995): 'Idee' bei Kant und Hegel. In: [17], 81-120.
- [35] PILOT, H. (1995): Die Vernunftsideen als Analoga von Schemata der Sinnlichkeit. In: [17], 155-192.
- [36] PRIEST, S. (1987): Introduction. In: Priest, S. (ed.): **Hegel's Critique of Kant**. Clarendon, Oxford, 1-48.

- [37] SEDGWICK, S. (1996): The Conditioned Formalism of General Logic in the "Critique of Pure Reason". In: **International Philosophical Quarterly** 36, 141-153.
- [38] STEPIN, V.S. (1985): Sociokulturnaja obuslovlennost' jevrstičeskich funkcii filosofii v naučnom poznanii. In: Stepin, V.S. (ed.): **Leninskaja teorija otryženija kak metodologija naučnovo poznanija**. Izdatel'stvo Univerzitetskoje, Minsk, 88-124.
- [39] VICENÍK, J.- ČERNÍK, V. (1991): Poznámky k identite a vývinu pojmov. In: **Filozofia** 46, 621-635. Citované z [4], 53-68.
- [40] WOLFF, M. (1981) **Der Begriff des Widerspruchs**. Hain, Königstein/Ts.
- [41] WOLFF, M. (1995a): Was ist formale Logik? In: [17], 19-31.
- [42] WOLFF, M. (1995b): **Die Vollständigkeit der kantischen Urteilstafel**. V. Klostermann, Frankfurt a. Main.